

БАХМУТСЬКІ ЦЕРКОВНОПРИХОДСЬКІ ШКОЛИ – ПЕРВИННІ ЛАНКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

диякон Микола РУБАН,
Сергій ТАТАРИНОВ

Актуальність і постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку суспільства на порядок денний постає питання розширення співучасті Православної Церкви та органів місцевого самоврядування як у духовній, так і в культурно-просвітницькій розбудові регіонів. Від того, який шлях для цього буде обрано сучасними управлінцями найвищого рівня, багато в чому залежить доля регіонів, їхнє суспільне благополуччя.

Природно, що соціокультурний розвиток суспільства залежить від багатьох чинників і ґрунтується на тих культурних та соціальних здобутках, що формувалися суспільством протягом століть, у тому числі й на історичному досвіді розв'язання гуманітарних проблем, серед яких завжди актуальною є організація освіти і просвітницької діяльності.

У цьому контексті актуальності набуває осмислення досвіду спільної діяльності Православної Церкви та земств з розвитку освіти та культури в регіонах, сприяння якісному забезпеченню початкової освіти і поширення грамотності, пошуку форм організації навчально-виховного процесу, підготовки кваліфікованих учителів тощо.

У статті здійснено спробу дослідити умови та особливості становлення початкової освіти у Бахмутському повіті в контексті розбудови церковноприходських шкіл. Висвітлено обставини співучасті православного духовенства та земських установ у духовному та соціально-культурному розвитку регіону. Проаналізовано процес історичного розвитку первинних ланок початкової освіти на Донбасі.

Ключові слова:

Православ'я, Бахмут, Донбас, церковноприходські школи, земства.

*deacon Mykola RUBAN,
Serhii TATARINOV*

*BAKHMUT PAROCHIAL SCHOOLS
AS INITIAL LEVEL OF PRIMARY
EDUCATION IN THE XIX –
EARLY XX CENTURY*

The article attempts to explore the conditions and peculiarities of primary education in the Bakhmut povit in the context of parochial schools' building. It describes the circumstances of participation of the Orthodox clergy and county agencies in the spiritual and socio-cultural

development of the region. It analyzes the process of historical development of the primary units of primary education in Donbass region.

Key words: *Orthodox, Bakhmut, Donbass, parochial schools, zemstvos.*

Вивчення діяльності Бахмутського земства, яке охоплювало величезну територію на східноукраїнських теренах (північний схід Донецької та захід Луганської областей), з розв'язання таких завдань є важливим для сучасних дослідників педагогічної спадщини Донбасу.

Джерельна база запропонованої теми представлена виданнями «Журналів» з доповідями і звітами Бахмутської земської повітової управи, статистичними виданнями, що висвітлювали повсякденну діяльність земства та Бахмутської міської думи, періодичними виданнями («Народная газета Бахмутского земства», «Земскоедело», «Бахмутский листок»), де розміщувалися аналітичні матеріали засідань Бахмутської земської управи, друкувалися розпорядження повітового та губернського начальства, публікувалися численні освітянські новини.

Значна кількість першоджерел, з яких можна черпати дані про функціонування земських установ Бахмутського повіту та церковноприходських шкіл, знаходиться у фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Одеського обласного архіву (канцелярії попечителя Одеського учбового округу), Дніпропетровського обласного архіву. Великий обсяг унікальної інформації містять щорічні «Обзоры Екатеринославской губернии», що додавалися до доповідей губернаторів імператорам Олександру III, Миколі II; «Новороссийские календари», довідники «Екатеринославские адрес-календари», стародруки та енциклопедії.

Історіографія теми. Опрацювання досвіду діяльності земств почалося в 60-х роках XIX ст. із праць Ачадова [Ф. О. Данилова], В. П. Безобразова, Б. Б. Веселовського, Д. В. Друцького-Скольнинського, О. О. Корнілова, В. М. Лешкова, Д. Л. Мордовцева, К. О. Пажитнова, О. О. Русова, П. О. Чижевського, Д. М. Шипова.

Серед багатьох дореволюційних досліджень різнонаправленої діяльності земств виділяються роботи В. П. Вахтерова, В. В. Григорьева, Є. О. Звягінцева, Г. Є. Львова, В. І. Чарнолуського, Г. О. Фальборка, М. В. Чехова, П. О. Чижевського та інших авторів, присвячені участі земств у розбудові народної освіти та в культурно-просвітницькій діяльності серед населення.

У 50–80-х роках XX ст. у працях радянських дослідників Е. Д. Днепров, М. О. Константинова, В. Я. Струминського, О. В. Ососкова, О. І. Піскунова, В. З. Смирнова та ін. можна спо-

стерігати активізацію інтересу до культурно-господарської й освітньої діяльності земських діячів.

За часів незалежної України ґрунтовні дослідження ролі земства у розвитку освіти належать В. Й. Борисенко, Р. Л. Гавриш, Л. О. Гаєвській, А. М. Гуз, С. М. Жукову, І. В. Захаровій, Л. В. Корж, О. В. Крутицькій, В. В. Курченко, А. І. Лохматовій, О. І. Мармазовій, О. В. Носенко, І. В. Сесак, Л. О. Терських, М. П. Сахній, О. М. Шевелеву та ін.

На тлі названих праць – ґрунтовних й оригінальних досліджень – досить поверховою виглядає робота О. В. Сараєвої про Бахмутське повітове земство й освіту¹, у якій авторка називає І. О. Пилаєва [30] сучасним істориком і стверджує, що «у 1890-х рр. у Бахмутському повіті починають діяти приватні школи та училища. У них навчалися діти чиновників, купців і міщан. Деякі заклади утримували струнні ансамблі та духові оркестри, які грали на свята. Приватні школи існували за рахунок благодійних пожертвувань і щорічної грошової підтримки від повітового земства». Насправді приватні пансіони для дівчат та хлопчаків О. Акімової [4, Д. 421], Н. Реннер [4, Д. 43], С. Дмитрашкіної [4, Д. 53] та ін. функціонували не наприкінці, а в середині ХІХ ст.; кошти на них земство не виділяло, бо не існувало на той час. Струнні та духові оркестри були у притулку М. Ф. Плещеева у с. Миколаївці [40]. На жаль, авторка зовсім не розібралася, що таке «притулок» для дітей [39], а поверхове знання друкованих видань та архівних матеріалів з історії Бахмутського земства призвело до перекручування прізвищ земських діячів, наприклад: замість О. О. Карпова предводителем дворян названо якогось О. Карпачова.

Документальна інформація про приватні пансіони у Бахмуті дозволяє скласти доволі вичерпне уявлення як про навчальні програми, за якими працювали ці навчальні заклади, так і про джерела їхнього фінансування.

Аналіз останніх досліджень. Серед публікацій останніх років, присвячених історії розвитку освіти на Донеччині, слід назвати роботи С. Й. Татарінова, Н. А. Несторук [33; 36; 37], Д. Лебедева [12] та інших дослідників.

Мета статті полягає у тому, щоби на підставі комплексного аналізу нових джерел та наукової літератури дослідити умови і особливості становлення початкової освіти в Бахмутсько-

¹ Сараєва О. В. Вплив діяльності земських установ на розвиток освіти в Бахмутському повіті (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. В. Сараєва // Наукові праці : Наук.-метод. журнал [ЧДУ ім. П. Могили]. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 108. – Т. 121. – С. 27–31.

му повіті у процесі розбудови церковноприходських шкіл та з'ясувати внесок співпраці Православної Церкви та земства у підвищенні освітнього рівня населення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Статуту 1804 року, російський уряд дозволив відкривати училища у великих селах повітів. На ці училища покладалося завдання «підготувати юнацтво для навчання і надати дітям землеробського та інших станів знання, зробити їх у фізичних і в етичних відносинах кращими» [33, с. 12].

20 липня 1808 р. було прийнято рішення про заснування першого повітового² училища в Бахмуті. Доглядачем, колезьким реєстратором Пантелеймоном Золотарьовим було придбано (за власні кошти) будинок, у якому вже з 1 вересня почало функціонувати двокласне повітове училище. Меценат також викупив для училища земельну ділянку розміром 40×23 сажні, що дозволяло в майбутньому добудувати будинок училища [5].

Упродовж 1809–1815 рр. відбувається поступовий розвиток мережі перших освітніх закладів у Бахмутському повіті. Були відкриті приходські училища³ у 22 селах, зокрема:

- 22 лютого 1810 року – у слободі Покровській, де прийшли на навчання 30 хлопчиків;
- 15 вересня 1812 року – в с. Луганське, де на навчання були узяті 25 хлопчиків;
- 10 червня 1815 року – в с. Сріблянка,
- 15 червня 1815 року – в с. Зайцеве [33, с. 12–13].

Учні приходських училищ у цей період вивчали Закон Божий, чотири правила арифметики, читання і чистописання, сільське домоводство. Вчителями приходського училища були, як правило, священики місцевої церкви. Кошти на їхнє утримання надходили від самооподаткування селян кожної волості. У середньому це становило 165 руб. за рік. Залишок грошей спрямовувався на ремонт і опалювання будівлі училища. Селяни неохоче віддавали дітей на навчання і ще більш неохоче платили гроші на утримання училищ [32].

² Повітові училища – школи другої ланки початкової освіти в дореволюційній Росії, які створювалися на основі статутів Міністерства народної освіти 1804 і 1828 рр. Відкривалися у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, ремісників, дрібних службовців з метою підготовки їх до вступу в гімназію. До двохрічного курсу навчання входили: Закон Божий, граматика, загальна і російська історія та географія, арифметика, початкова геометрія, фізика, природознавство, малювання, правопис. Із 1833 р. (згідно зі Статутом 1828 р.) вводився 3-річний курс навчання [28].

³ Приходське училище – те саме, що церковнопарафіяльна школа [29], тобто початкова школа, яка знаходиться у віданні церкви й духівництва парафії [41]. Церковнопарафіяльні школи часто називають церковноприходськими.

Поведінка учнів співвідносилася з такими якісними категоріями, як «лагідна», «скромна», «гарна», «похвальна», а ставлення до навчання часто визначалося як «ревне» або «старанне» [24].

З відміною кріпацтва земські установи отримали право самостійного фінансування та розвитку мережі шкіл, які могли скласти «конкуренцію» існуючим церковноприходським школам.

У рапорті благочинного⁴ протоієрея Іоана Аврамова єпископу Катеринославському і Таганрозькому Леоніду⁵ вказувалося, що «у другій половині 1861 р. при церквах мого відомства відкриті школи в дев'яти поселеннях: Залізному, Скотоватому, Ново-Бахмутівці, Землянках, Олексіївці, Михайлівці, Солнцевці, Григорівці та Авдотїні, крім трьох, що вже існували раніше в Олександрівці, Корсуні і Андріївці. Вчення в них проводиться постійно, з належним завзяттям священиками, а в разі їх відлучки для виправлення треб – одним з паламарів». У поясненні причин невідкриття церковноприходської школи у с. Авдіївка, датованих 25 травня 1862 р., зазначалося, що на перешкоді стала «відсутність приміщення і належних до того речей – столів, лавок, що священик за недавнім вступом його на парафію має найману, дуже тісну квартиру» [24]. Як свідчать розрізнені документи Донецького обласного архіву, багато шкіл через відсутність вільних приміщень у селах розташовувалися в будинках священнослужителів, але у с. Авдіївка такий варіант виявився неможливим.

У 1862 р. в церковноприходських школах Бахмутського повіту навчалися 310 учнів, з яких майже половина концентрувалася у шести селах (див. табл. 1) [24].

Таблиця 1

**Наповнюваність окремих
церковноприходських шкіл Бахмутського повіту**

№	Назва населеного пункту	Назва церкви, при якій була заснована школа	Учнів
1	с. Олександрівка (Юзівка)	Свято-Вознесенська	27
2	с. Корсунь (майбутня Горлівка)	Вознесенська	30
3	с. Андріївка	Різдвяно-Богородична	26
4	с. Скотовате	Дмитрівська	24
5	с. Землянка	Покровська	15
6	с. Григоріївка	Миколаївська	19
	Разом за названими селами		141

⁴ Очільник благочинія (благочинницького округу).

⁵ Леонід – Олександр Васильович Зарецький.

Серед учнів приходської школи с. Корсунь (Горлівка) була одна дівчина – Пелагея Кондракова. У с. Михайлівка за свідченням диякона Адріяна Преснякова – дівчаток зовсім не було, із 25 хлопчаків «усякий день 4-х або 5-ти не буває з причин найнікчемніших, через недбальство або батьків їх, або їх самих». Примушувати батьків до занять священнослужителі не мали права, бо це могло «поселити в селянах рішуче небажання до освіти своїх дітей» [24].

Однією з причин пропусків занять та зменшення чисельності учнів церковноприходських шкіл став неврожай 1862 р. Священик Платон Данилов у листі благочинному третього округу протоієрею Іоану Аврамову зазначав, що «селяни округних сіл, потерпаючи від нестачі в хлібі, не можуть доставляти його в Галицинівку своїм дітям – учням школи, які тому і йдуть до домів своїх батьків» [24].

У роботі приходських шкіл, окрім зменшення контингенту і пропусків занять, виникла проблема недостатнього забезпечення навчальними книгами. Священик с. Ясинувате доповідав благочинному, що «для викладання знову прийнятим селянським хлопчикам немає букварів цивільного друку, для виписки яких прошу клопотання і для двадцяти примірників при цьому додаю один рубль двадцять копійок сріблом з пересильним» [24].

У цей період серед тяжких недугів, що вражали селян і загрожували епідеміями, була чорна віспа [38]. Задля запобігання захворювань дітей із церковноприходських шкіл повіту почалася систематична вакцинація учнів від чорної віспи. Священик Петропавлівської церкви с. Галицинівка у 1864 р. повідомляв у благочиніє⁶, що в Олексіївці, Нетайловому, Желанній, Кураховці, Олександрополі, Варваровці, Красногорівці, Софії, Ясинобродіці «запобіжного щеплення віспи не було»; краще було у с. Селидівці та в с. Корсуні, де були щеплені від віспи відповідно 106 та 57 дітей [38].

Незважаючи на те, що у Бахмутському повіті на початку 70-х років XIX ст. паралельно з навчальними закладами, фінансованими за рахунок Міністерства освіти і земських коштів, приватними училищами і пансіонами, існували також школи грамоти⁷ та церковноприходські школи, населення Бахмутського повіту більше ніж на 90% було неграмотним. Так,

⁶ Благочиніє (благочинницький округ) – у Російській Православній Церкві частина епархії, яка об'єднує групу парафій, що знаходяться у безпосередній територіальній близькості одна від одної.

⁷ Зокрема у 1866 році у Бахмутському повіті працювали 8 сільських шкіл грамоти, кожна з яких була розрахована на 40 учнів [26].

із 81 тис. 171 селян-чоловіків грамотними були лише 8,4%, а із 79 тис. 315 селянок грамотними були всього 280, що складало 0,35%. Із 22 тисяч дітей шкільного віку навчалися лише 21% хлопчиків і 1,7% дівчаток [14, с. 123; 31].

Особливу стурбованість земства викликало те, що «жителі багатьох сіл віддають навчати своїх дітей грамоті місцевим селянам, солдатам, писарям; такі вчителі ходять по дворах, де живуть, і там викладають отроцтву знання грамоти». Платня за навчання одного хлопчика складала 30–50 коп. в місяць або 3 руб. за зиму. Батьки дітей брали на себе годування вчителя по тижню за кожного учня. На дому один вчитель навчав від 10 до 25 дітей. Селяни-вчителі були у селах Родивонівці, Кузьминівці, Парасковіївці, Триполь. У 20 селах повіту (із загальної кількості 286) не було жодної школи, що становило 7% [33].

У 1870 р. М. О. Корф так описував одну зі шкіл Бахмутського повіту: «з 36 учнів –22 старші за 20 років і 9 учнів – старші за 25 років. Серед них 16 одружених. До того ж навчання відбувається і в неділю, коли більшість людей звикли відпочивати і пиячити» [11, с. 55].

Таке становище не могло залишитися без уваги, і в листопаді 1874 року відбулося засідання училищної ради Катеринославської губернії під головуванням предводителя дворян Г. П. Алексеева (до складу якої входили: начальник народних училищ М. Богатінов, від єпархії – І. Покровський, інспектор Катеринославської гімназії Г. Марков, від МВС – Д. Коростовцев, від земства – О. Чуйкевич [33, с. 34]), де розглядалися питання про посилення релігійно-морального виховання, про рівень викладання Закону Божого, про відкриття початкових шкіл у селах, де не було церковноприходських шкіл [3, с. 149–168].

У рішенні з цього питання училищна рада зазначала, що «за невеликий час навчання у народних школах сільських дітей вони повинні навчитися канонам православ'я, християнської моралі та звичаям, думкам і почуттям християнським у сучасному житті» [33; 34]. Зверталася увага на те, що попечителями шкіл мають бути ревні християни, які виявляться здатними наставляти дітей поза школою, опікуватися бідними дітьми узимку, надаючи їм теплий одяг [34].

Рада просила єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія⁸ видати у «Єпархіальних відомостях» розпорядження для священників про придбання для училищ і шкіл Святого

⁸ Феодосій – Олександр Григорович Макаревський, очолював єпархію у 1871–1885 рр., був високоосвіченою людиною.

Писання і надрукувати ікони на папері, щоб вони були якісні та дешеві, щоб їх могли придбати школи та селяни.

У 1877 році інспектор народних училищ Петров звітував піклувальнику Одеського учбового округу про стан викладання в народних училищах Бахмутського, Слоб'яносербського та Павлоградського повітів. У Іванівському училищі «успіхи учнів виявилися незадовільними із Закону Божого, письма, читання та арифметики» з вини священника Михайла Нікітіна, який зривав заняття. Зважаючи на це, піклувальник округу звернувся до єпископа Катеринославського та Таганрозького Феодосія із проханням суворо покарати священника [34].

За нехтування завідуванням школою і за відмову викладати Закон Божий із с. Троїцького до с. Зайцева було переведено Андрія Верецького.

У лютому 1881 року обер-прокурор Святійшого Синоду К. П. Победоносцев наголошував, що «церковноприходські школи згідно умов існуючого в них навчання та нагляду подають найбільше гарантії для правильного та благонадійного в церковному дусі навчання, ніж інші види народних шкіл, а тому заслуговують зі сторони уряду підтримки та заохочення» [33].

Така позиція обер-прокурора була пов'язана з тим, що, відповідно до чинних «Правил о церковноприходских школах», ці школи підпорядковувалися Святійшому Синоду, і хоча з бюджету не фінансувалися, але на їхній розвиток незначні дотації з бюджету надходили. Загалом дотації на підтримку церковноприходських шкіл, яких налічувалося по Росії понад 30 тис.⁹, становили:

1894 р. – 525 500 руб.;
1895 р. – 815 000 руб.;
1896 р. – 8 454 645 руб.;
1897 р. – 4 954 645 руб.;
1905 р. – 10 091 916 руб. [13, с. 101].

У 1889 році у зв'язку із запитом про стан церковноприходських шкіл у Бахмутському повіті Губернське правління повідомляло обер-прокурору Синоду, що «церковні училища існують тільки на папері, а в естві їх зовсім немає» [33, с. 45], хоча станом на 1887 р. у повіті вважалися діючими 12 церковноприходських, 8 шкіл грамоти, які загалом відвідували 655 учнів [6].

Зокрема у 1891 році в церковноприходській школі с. Луганське, яка розташовувалася у церковному приміщенні, навча-

⁹ Станом на 1896 р. у віданні Священного Синоду перебувало 34 836 шкіл.

лося 72 хлопчики. Викладання шкільних предметів велося священиком Григорієм Федоровським і псаломщиком Григорієм Федотовим, який мав звання вчителя [7].

У 1891 році в місті Бахмуті налічувалося 4 церковноприходські школи: Кирило-Мефодіївська (яка була відкрита при Троїцькому соборі), Покровська, Благовіщенська і Миколаївська (що були відкриті при однойменних церквах) [1]. За ухвалою Думи від 28 жовтня 1891 року, на ці чотири школи з міського бюджету щорічно виділялося 50 руб. [19] на придбання навчально-наочних посібників.

У 1892 році в с. Берхівка було відкрито церковноприходську школу, куди на навчання було зараховано 40 хлопчиків і 12 дівчаток. Школа мала невеликий будинок з кімнатою для вчительки Любові Тушинської, яка закінчила 4 класи Бахмутської гімназії і отримала свідоцтво народного вчителя [1]. У с. Званівка священик Василь Косуль і вчителька Олександра Самойлова навчали 21 хлопчика і 7 дівчаток. Учителем співу був псаломщик Семен Мізенко [33, с. 45].

Бахмутські церковноприходські школи в 1893 році існували, головним чином, на кошти церков (що складало 37% від поточних потреб) і за рахунок плати за навчання (22%), яка в середньому складала від 20 до 50 коп. на місяць за учня [33, с. 46].

Міністерство народної освіти церковноприходські школи не фінансувало, але, починаючи з 1894 р., на їхню підтримку з бюджету виділялись дотації Синоду, які, за опосередкованими даними, використовувалися на підготовку і видання навчальної літератури, придбання приміщень для шкіл та їхнє обслуговування.

У 1897 р. у «Церковних Ведомостях» (№ 28) було надруковано Високе повеління про безоплатне «а) відведення земельних від казни ділянок сільським початковим училищам відомств народної освіти (сільським училищам будь-яких найменувань) і православного сповідання (сільським школам церковноприходським і грамоти) і б) відпуск казенного лісу цим училищам» [15], що свідчить про матеріальну підтримку державою сільських училищ незалежно від підпорядкування.

Як свідчать дані «Огляду Катеринославської губернії» та Звіту Бахмутської міської управи за 1893 рік, на потреби церковноприходських шкіл було виділено опікунами і добродійними товариствами 560 руб., або 11% їхнього річного бюджету [16; 20].

У 1893–1894 роках, окрім чотирьох церковноприходських шкіл у Бахмуті, працювали також школи у навколишніх селах, про що свідчать дані з [1; 9; 16; 20], зведені у таблицю нижче.

Таблиця 2

**Дані про наповнюваність
церковноприходських шкіл з навколишніх сіл Бахмута**

№	Назва школи	Постійно працюючих учителів	Кількість учнів		
			хлопчиків	дівчаток	усього
1	Благовіщенська	1	–	39	39
2	Іллінівська	1	25	11	36
3	Берхівська	1	19	3	22
4	Луганська	1	26	–	26
5	Карлівська	1	41	9	50
6	Кодемська	–	28	2	30
7	Привільська	1	25	2	27
	Разом по школах	6	164	66	230
			71%	29%	

Уявлення про те, за якими статтями видатків розподілялися кошти, що виділялися на утримання церковноприходських шкіл Міністерством віросповідань та земством повіту, дають дані з [2], згідно з якими у 1903 р. було асигновано:

- на зарплату законовчителів – 1030 руб.,
- школам писемності – 312 руб.,
- на підтримку чистоти у всіх школах – 300 руб.

Школи отримували фінансову допомогу з різних джерел, серед яких найбільш відчутними були кошти, що надходили від:

- єпархіального братства – 100 руб.,
- церков – 1866 руб.,
- волосних і сільських правлінь – 715 руб.,
- приходських опікунів – 425 руб.,
- земства і міського товариства – 225 руб.,
- різних благодійників – 560 руб.

Загальна платня за навчання у церковноприходських школах повіту в цей період була на рівні 121 руб., тобто трохи більше 1 руб. з учня на рік [2].

Завідування церковноприходськими школами зазвичай покладалося на одного із приходських священиків, який мав стежити за навчанням і харчуванням учнів, збереженням шкільного майна. У кожному із трьох благочинь повіту був окружний наглядач, до обов'язків якого входило відвідування кожної школи не менше двох разів на рік.

Відділення повітового Єпархіального правління забезпечувало школи навчальними посібниками, книгами, зошитами і олівцями, призначало вчителів і опікунів. Законовчитель і вчитель-предметник повинні були мати атестат або свідоцтво про закінчення духовної семінарії чи духовного училища, видані училищною радою єпархії, педагогічними радами народних училищ або гімназій та дозволи опікунів [33].

Станом на 1904–1905 рр. вчителі церковноприходських шкіл і шкіл грамоти Бахмутського повіту мали таку освіту:

- духовна семінарія – 6; • двокласне училище – 1;
- духовне училище – 9; • сільська школа – 4;
- міське училище – 1; • домашня освіта – 4,

але з них 6 осіб не мали свідоцтва на звання вчителя [22, с. 75].

Є підстави вважати, що залежно від рівня освіти цих учителів, їхньої атестації, виконуваної ними педагогічної роботи та учнівського контингенту, їм призначалися річні оклади (див. табл. 3), які могли відрізнятись у 10 разів [22, с. 76–77]. Прикметним також є те, що вчителі-жінки отримували набагато більшу заробітну платню, ніж вчителі-чоловіки, що може пояснюватись обов'язковою вимогою до жінок-претенденток на учительські посади мати спеціальну педагогічну освіту.

Таблиця 3

*Диференціація учительських кадрів
Бахмутського повіту за розміром річних окладів
у 1904–1905 рр.*

Стать учителя	Розмір річного окладу, руб.						Всього учителів
	30	50–70	80–180	100	150–200	300	
чоловік	2	5	5	–	–	–	12
жінка	–	–	–	2	4	1	7

До 1905 року в Бахмутському повіті було 23 церковноприходських школи, де навчалося 569 хлопчиків і 147 дівчаток; 8 шкіл грамоти, у яких навчалося 246 хлопчиків і 27 дівчаток [21].

З усіх приходських шкіл Бахмутського повіту власні приміщення мали лише 8 шкіл, 4 школи орендували приміщення, 16 шкіл розташовувалися в церковних сторожках, а 4 школи були розташовані у приватних квартирах. Із цього можна зробити висновок, що навчання в церковноприходських школах велося у вкрай складних умовах. В одному класі навчалися діти різного віку [22, с. 77], що суттєво ускладнювало діяльність викладача, змушуючи його шукати педагогічні шляхи забезпечення результативності роботи в різновіковій групі¹⁰.

Цікавим є опис церковноприходських шкіл Бахмутського повіту і навчального процесу в них, зроблений єпископом Катеринославським Симеоном¹¹. Із 12 жовтня 1901 року він обстежував школи Бахмутського і Слов'яносербського повітів. Ці події єпископ Симеон описує так: «...Всіх церков було оглянуто 60 ... Зустрічали мене при дзвонах і великою кількістю народу з хлібом-сіллю». Побував і в селі Покровське, де, окрім земської, існували ще дві «досить багатолюдні школи грамоти». Це – Брянцевська школа на 60 учнів та Покровська школа на 70 учнів. Під час перевірки учні читали Святе Письмо по-різному: «один погано, інший краще, третій добре, випробування Закону Божого справило сприятливе враження» [23, с. 2–3].

26 жовтня 1901 року єпископ прибув до міста Бахмута. У Троїцькому соборі й Кирило-Мефодіївській школі при ньому влаштували іспит третьому відділенню з 15 учнів: «читали дев'ятий розділ Євангелія від Іоана», відповідали на питання, «хто поруйнував царство Іудейське, про сон Навуходоносора і його значення, які друзі були у Данайла і з якого приводу вони згадуються?». Учні цієї школи «співали зустріч» у церкві при кладовищі.

У Миколаївській церковноприходській школі було цього дня 47 учнів, перевіряли знання дванадцяти учнів старшої групи. За результатами перевірки єпископ дійшов висновку, що «читання загалом незадовільне... одні [учні] прагнули читати швидко, але при цьому помилялися, помітні часті й грубі помилки в наголосах», першокласники «молитву за царя знали не всі». Тут же в церкві опинилися учні земської школи і «непогані знання Закону Божого показали» [23, с. 4].

Будівлю Благівіщенської жіночої приходської школи єпископ теж оглянув, на першому поверсі відвідав притулок «не-

¹⁰ Такий педагогічний досвід за радянських часів був використаний при проектуванні системи роботи у малокомплектних школах.

¹¹ Єпископ Симеон – Сергій Іванович Покровський (1846–1913), очолював Катеринославську і Таганрозьку єпархію з 12 червня 1896 до 1 квітня 1911 р.

мічних старих». Старші учениці (60 дівчат) читали десятий розділ Євангелія від Іоана, статтю «Розповіді про імператрицю Катерину II» з книги Одинцова, відповідали на питання про титули і прізвище Миколи II, про першого царя цієї династії, про першого імператора Росії. У притулку єпископ оглянув дві кімнати, де знаходилися дванадцять стареньких, і зайшов до кухні для огляду обіду, що готувався.

Дорогою до Катеринослава в с. Івано-Хрещенське єпископ відвідав приходську школу, але вона виявилася замкненою, а учнів зібрати не вдалося. У с. Карлівця (Кліщіївка) він перевіряв церковноприходську школу, де навчалося 45 учнів, які показали непогані знання молитов, тропарів, церковної та світської історії [23, с. 5].

Питаннями життєдіяльності училищ і приходських шкіл опікувалася училищна рада повіту, яка розташовувалася на вулиці Соборній в будинку Чайки. Раду очолював предводитель дворян повіту камергер К. І. Карпов. Серед членів ради були: надвірний радник, директор Вищого народного училища М. І. Картамишев, священник Благовіщенської церкви П. П. Максименко, купець першої гільдії Г. С. Лобасов [27]. Училищна рада, інспектор народних училищ повіту і спілка вчителів не мали одностайної думки стосовно життєдіяльності училищ і приходських шкіл, їхніх програм навчання. Так, зокрема, спілка вчителів повіту виступала за скорочення викладання Закону Божого у земських школах [10].

У статті «Доброе начинание» повідомлялося, що «з ініціативи інспектора народних училищ Бахмутського повіту Антіоха Андрійовича Луцкевича у приміщенні Бахмутського жіночого училища відбулося відкриття учительської наради з питань навчально-виховної частини народних училищ. Були запрошені представники місцевих урядових установ, навчальних закладів, земського і міського управлінь, також законовчителі і вчителі міських шкіл, з повіту». Нараду було відкрито промовою А. А. Луцкевича, у якій він намагався привернути увагу присутніх до ролі школи в суспільстві й тих складнощів, з якими доводиться стикатися вчителю, що працює у сільській глушині: «Хто не знає матеріальних і антисанітарних умов і моральних страждань, які супроводжують вас у вашому трудовому, подвижницькому житті? У сільській глушині, далеко від цивілізованого суспільства і просвітніх установ, не маючи спілкування з інтелігентними людьми, будучи позбавлені хороших і корисних книг, ви, на жаль, дичавієте, хто пов'язаний з селом

нерозривними сімейними та іншими узами. Сільська глушина і вся неприваблива обстановка вашої шкільної діяльності та позашкільного життя, непомітно, невблаганно-послідовно підточують і руйнують ваші фізичні і духовні сили, так багато з вас морально опускаються, грубішають, озлобляються і абсолютно втрачають ореол, котрим повинна бути оточена особистість народного вчителя, світоча добра, правди і душевної краси. Я бажав би вивести рідну народну школу з інертності, вдихнути в неї життєрадісний і велелюбний початок. Таким чином, одне з найперших завдань початкової народної школи є релігійно-моральне виховання. Основою морального виховання має бути Євангеліє, кожна дитина повинна забирати з собою зі школи не лише цю святу книгу як напутній подарунок, а й любов, інтерес і благоговіння до неї, бажання постійно читати її і черпати повчання і розраду. Праці законовчителів, вчителів та вчительок повинні дати російську православну людину, слугу не за страх, а за совість, найвищим святиням, православної вірі, Государю і Вітчизні» [8, с. 12–14].

Занепокоєність А. А. Луцкевича як офіційного освітянського представника стає зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що в цей період церковноприходські школи в народі популярність втрачали і їхня кількість у передреволюційний час значно скоротилася. Якщо у 1900 р. в Російській імперії таких шкіл було 19 592, то в 1916 р. їх залишилося тільки 8 000 [33], тобто їхня кількість зменшилася у 2,5 рази.

Приходські школи втратили популярність і у вчительському середовищі, оскільки за викладання в них призначався жебрацький оклад, який обмежувався усього 60 руб. на рік [10; 18; 35], у той час як у державних училищах, підпорядкованих Міністерству освіти, він міг сягати 620 руб. на рік [42, с. 30], тобто вдсятеро більше. Навіть якщо узяти середню платню учителів міських шкіл, яка становила у чоловіків 392 руб., а у вчительок – 385 руб., або відповідно 364 руб. і 413 руб. у селищах [17, с. 173], то й у цьому випадку оплата праці вчителя у приходській школі не справляла враження достатньої.

На початку ХХ століття викладання у церковноприходських школах було розширене, а термін навчання збільшився. Духовна школа стала розглядатися як доповнення до Православної Церкви і разом з нею повинна була виховувати дітей у душі любові до Церкви і богослужіння. Тому вивченню Закону Божого діти мали приділяти основну увагу і витратити на це більшу частину навчального часу [33; 36].

Так, в однокласній церковноприходській школі із 76 навчальних тижневих годин 35 (46%) приділялося основним релігійним предметам – Закону Божому, церковнослов'янському читанню, церковному співу¹². У двокласній школі з 56 годин на тиждень на ці предмети відводилася 21 година (37,5%) [17, с. 173].

У часи першої російської революції та в період 1907–1917 рр. відбувається повсюдне зубожіння й запустіння церковноприходської освіти. Заради справедливості слід відзначити, що частина цих шкіл за навчальними результатами посідала позиції, порівняні з тими, що досягалися училищами Міністерства народної освіти. Інші приходські школи внаслідок нестачі коштів, відсутності у приході осіб, зацікавлених у справі освіти, практично перестали відрізнятися від шкіл грамоти [33].

Висновки. Здійснений історичний аналіз доводить, що земські установи Бахмутського повіту, розвиваючи мережу сільських та міських училищ, не полишали поза увагою підтримку початкових церковноприходських шкіл у тих населених пунктах, де не було міністерських та земських навчальних закладів. Тим самим Бахмутське земство за участі Православної Церкви активно залучилося до випереджувального розв'язання завдань підвищення освітнього рівня населення торговельно-промислового регіону, що дозволило в період технічної розбудови підприємств на початку ХХ ст. успішно вирішувати питання їхнього забезпечення грамотними робітниками, здатними до опанування широкого кола професій та подальшого навчання.

Перспективи подальших досліджень в окресленому напрямку полягають в оцінці співпраці Православної Церкви та Бахмутського земства у соціокультурному розвитку повіту, підвищенні освітнього рівня селян і промислових робітників регіону, впливу на кадрове забезпечення освітніх закладів та якість їхньої діяльності.

1. Анкетные листки начальных школ Бахмута за 1895–1897 гг. // РГИА. – Ф. 91. – Оп. 3. – Дд. 369, 375.
2. Ведомость школьной сети Бахмутского уездного земства за 1903 год // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 187. – Д. 610.
3. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Т. 11. – Ч. 4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Тип. Департ. Ген. штаба, 1850. – 208 с.
4. Дело о разрешении жене титулярного советника Н. Реннер открыть в Бахмуте частный женский пансион // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 11. – Д. 43; Дело о разрешении С. Дмитрашкиной открыть в Бахмуте частную женскую школу // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 11. – Д. 53; Дело о разрешении О. Акимовой открыть начальную школу для девочек в г. Бахмут // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 11. – Д. 421.

¹² У сучасній загальноосвітній школі середнє тижневе навантаження учнів не перебільшує 36 навчальних годин, а для початкової школи воно становить до 24 навчальних годин.

5. Дело об открытии Бахмутского уездного училища в доме Золотарева // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 49. – Д. 99; Дело об увеличении содержания учителей Бахмутского уездного училища // РГИА. – Ф. 733. – Оп. 78. – Д. 749.
6. Доклады Бахмутской управы и журналы заседаний XXI очередного уездного земского собрания. – Бахмут, 1887. – 494 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1888. – 81 с.
7. Доклады Бахмутской управы и журналы XXV очередного уездного земского собрания. – Бахмут, 1891. – 405 с.
8. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1908. – 21 марта; Бахмутские потешные (Автобиографический очерк организатора «потешных» А. А. Луцкевича / Действительный статский советник А. Луцкевич. – Бахмут: Тип. И. Х. Новикова, 1912. – 62 с.
9. Журналы XXXIII очередного Бахмутского уездного земского собрания. – Бахмут, 1899. – 423 с.
10. Колоно Д. И. Голос народного учителя / Д. И. Колоно. – Изд. 1. – Бахмут: Бахмутский уездный учительский Союз, 1907. – 42 с.
11. Корф Н. А. Русская начальная школа : Руководство для земских гласных и учителей земских школ / Н. А. Корф. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. – 476 с.
12. Лебедев Д. Церковно-приходские школы в системе начального образования Екатеринославской губернии (на примере Мариупольского уезда) в конце XIX – начале XX веков : [Электронный ресурс] / Д. Лебедев // Свято-Троицкий храм. – Режим доступа : <http://lampada.in.ua/2012/11/tserkovno-prihodskie-shkoly/>.
13. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. / Сост. Н. В. Чехов. – М.: Польза, 1912. – 224 с.
14. Новороссийский календарь на 1867 год, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. о. И. Федорова. – Одесса: тип. Нитче, 1866. – 390 с.
15. Об отводе сельским начальным училищам земельных от казны участков и о безденежном отпуске сим училищам казенного леса : Высочайшие повеления // Церковные ведомости, издаваемые при святаейшем правительствующем Синоде. – 1897. – № 28. – 12 июля. – С. 295–296.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1894. – 83 с.
17. Обзор народного образования в Екатеринославской губернии за 1913–14 учебный год со списком школ к 1-му января 1914 года. – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1916. – 240 с.
18. Опросные листки состояния церковно-приходских школ города Бахмута за 1912–1916 гг. // РГИА. – Ф. 803. – Оп. 16. – Дд. 846, 494, 504, 514, 523; Справочная книга о Екатеринославской епархии за 1913 г. – Екатеринослав, 1914. – VIII. – 488 с.
19. Отчет Бахмутской городской управы за 1892 г. – Бахмут, 1893. – 113 с.
20. Отчет Бахмутской городской управы за 1893 г. – Бахмут, 1894. – 121 с.
21. Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1903–1904 учебный год. – Бахмут, 1904. – 17 с.
22. Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1904–1905 учебный год. – Бахмут, 1905. – 91 с.; Анкета г. Бахмута с различными статистическими сведениями за 1907–1909 гг. // РГИА. – Ф. 1290. – Оп. 5. – Д. 230.
23. Отчет Екатеринославского и Таганрогского епископа об осмотре церквей и начальных церковно-приходских школ Екатеринославской епархии в октябре 1901 г. : копия // Фонды Артемівського краєзнавчого музею. – ОФ № 123.
24. Отчет Екатеринославской врачебной Управы за 1864 год // РГИА. – Ф. 1297. – Оп. 239. – Д. 10.

25. Павлович В. Екатеринославская губерния / В. Павлович // *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба.* – Кн. 11. Т. VI. – СПб. – 406 с.
26. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. – Ч. I. – 124 с. Ч. II. – 366 с.
27. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1911. – 496 с.; *Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год.* – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1915. – 607 с.
28. Повітові училища // *Полтавщина: Енцикл. довід.* / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – С. 759.
29. Приходський // *Словник української мови* : В 11 томах. – Т. 8. – 1977. – С. 89.
30. Пылаев И. О. Историческая записка о 50-летию первой Бахмутской женской гимназии / И. О. Пылаев. – Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1902. – 123 с.
31. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. 2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – 204 с.
32. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I : География, этнография и народосчисление Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: [б. и.], 1850 (В тип. Л. Нитче). – 366 с.; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. II : Хозяйственная статистика Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: [б. и.], 1850 (В тип. Л. Нитче). – 552 с.
33. Татаринов С. Й. Історія педагогіки та народної освіти Донбасу / С. Й. Татаринов, С. А. Федотов. – Харків: Мачулін, 2012. – 120 с.
34. Татаринов С. Й. Історія православ'я Донеччини / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова. – Артемівськ, 2010. – 234 с.
35. Татаринов С. Й. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX століттях / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова; Центр пам'яткознавства Національної академії наук України; Донецький університет економіки та права. – Артемівськ, 2008. – 240 с.
36. Татаринов С. Й. Педагогічна діяльність освітян Бахмута XIX–XX ст. / С. Й. Татаринов, Н. А. Несторук // *Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Теорія і практика : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18–20 жовтня 2012 р.)*. – Артемівськ: ННППІУПА, 2012. – С. 98–100.
37. Татаринов С. Й. Розвиток народної освіти Бахмутського повіту (Донеччина) у 19 – на початку 20 століть / С. Й. Татаринов // *Актуальні проблеми педагогічної науки. Збірник матеріалів IV Всеукр. заочної наук.-практ. конференції (11–12 березня 2013 р.)*. – Миколаїв, 2013. – С. 36–44.
38. Татаринов С. Й. Роль Бахмутського повітового земства у боротьбі з епідеміями у 19 – на початку 20 ст. / С. Й. Татаринов, Г. К. Северин // *Вопросы здравоохранения Донбасса : Сб. науч.-пед. статей.* – Вып. 23. – Донецк: Донецкий мед. ун-т им. М. Горького, 2011. – С. 73–79.
39. Татаринов С. Й. Створення та діяльність притулків у Бахмуті у кінці 19 – на поч. 20 ст. / С. Й. Татаринов, С. А. Федотов // *Збірник праць ХНПУ ім. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. – Вып. 44. – Харків, 2012. – С. 172–173.
40. Третьяков К. М. Часов Яр : истоки огнеупорной промышленности Украины / К. М. Третьяков, С. И. Татаринов. – Артемовск, 2011. – 270 с.
41. Церковнопарафіальний // *Словник української мови* : В 11 томах. – Т. 11. – 1977. – С. 203.
42. Шевелев А. Н. Деятельность органов городского самоуправления в развитии начального образования дореволюционного Петербурга / А. Н. Шевелев // *Вестник Оренбургского гос. ун-та.* – 2006. – № 4/апрель'2006. – С. 27–32 // *Вестник on-line.* – Режим доступа : http://vestnik.osu.ru/2006_4/5.pdf.